

փրկաստիպութեան, հոռմէական կրօնքի թե-
րութիւններուն, հողոյ սրբացման, անմա-
հոռութեան յոյսի վրայ են: Փոքր Ասիա (էջ 43—
68) մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Հոռմի վրայ,
մասնաւորապէս Կիւրեղի պաշտօնով եւ յա-
րակից երեւոյթներով: Անմասն չմնաց նաեւ
Եգիպտոս (էջ 68—94), որուն կրօնքին ներ-
կայացուցիչները եղան Հոռմի մէջ՝ Իսիս եւ
Սերապիս—Ոսիրիս: Ասորիքի նուիրուած
գլխուն մէջ (էջ 94—124) հեղինակը կ'ու-
սումնասիրէ Ատարկասիս գիցուհին, Ագո-
նիս, Բակազ Դամասիկեան, Երկինքը՝ իբր
հոգիներու օթեան են: Նոր աշխարհ մը կը
պարունակէ Պարսկաստան (էջ 124—148):
Կիւմոն կը լուսարանէ ժամանակին իրանեան
եւ յոյն-հոռմէական քաղաքակրթական վի-
ճակը, Աքեմենեան ծիսակատարութիւններն
ու Մազդէականութիւնը (արեւմուտքի մէջ):
Հոռմէական նուաճումներու շնորհիւ՝ սասա-
նեան ազդեցութիւնը կը թափանցէ հոռմէա-
կան դաւաճներու մէջ: Այդ ազդեցութիւննե-
րէն ամէնէն մեծը Միհրապաշտութեան յա-
ռաջ բերածն է: Լատին աշխարհը կ'ընդունի
Միհրի պաշտօնը: Կիւմոն կը բնորոշէ հոս
նաեւ Միհրապաշտութեան յատկանշա-
կանը. կը խօսի երկուորականութեան, եր-
կարմատեան բարոյականի եւ վերջինքի (Es-
chatologie) մասին: Այս զանազան կրօններու
մէջ կարեւոր տեղ կը զբաւէ Աստեղահմայու-
թիւնն ու Մոզուքիւնը (էջ 148—178): Յետոյ
հեղինակը վեր կը հանէ ա'յն Կրօնական Կեր-
պարանափոխութիւնը (էջ 178—192), որուն
ենթարկուեցաւ հոռմէական հեթանոսու-
թիւնը՝ յիշուած կրօններուն ազդեցութեան
տակ: Յաւելուածին մէջ (էջ 192—204) Կիւմոն
Բակքոսեան խորհուրդներու վրայ կը ճառէ:
Ծանօթութիւններու բաժինը (էջ 205—313),
ղետեղուած դործին վերջը, կարեւոր մէկ
մասն է աշխատութեանս, միանգամայն վկան
հեղինակին ծովածաւալ գիտութեան եւ խո-
ղարկու որդւոյն: Ուսանելի շատ բան կայ հոն:

Մնամով կազմուած նիւթերու ցանկը (էջ
324—334) եւ արժէքաւոր նկարներու ութը
տախտակները, կ'իմացնեն մեզի թէ աւար-
տած են Կիւմոնի դասախօսութիւնները:

Այսպէս թէպէտ Կիւմոնի աշխատու-
թիւնը այս ուրուագծի մէջ աւելի անոնց հա-
մար շահագրգռական պիտի երեւայ, որոնք
կրօններու պատմութեամբ կը զբաղին. բայց
նաեւ հայ հին ըմբռնումներու, հեթանոսա-

կան հաւատքի ուսումնասիրութեան պիտի
մատուցանէ օգտակար ծառայութիւն: Ոչ
միայն թարգմանական գրականութեամբ պա-
տուաստուած են հայ մտքին օտար ըմբռ-
նումներ, այլ եւ հելլէն, ասորի, պարսիկ եւ
ուրիշ արեւելեան ժողովուրդներուն գրա-
ցիութեամբ ստացած է հայը տարրներ,
որոնք եկամուտ են: Նկատի առնելու է Աքե-
մենեան, պարթեական, նաեւ սասանեան
չրջանները. Տիգրան Մեծի օրով Հայկական
սահմաններու ընդարձակուիլը, Հոռմէա-
կան պետութեան տակ նուաճուիլը են: Ան-
տարակոյս է որ հայ արքունիքը ենթարկուե-
ցաւ այս շրջաններուն օտար ազդեցութիւն-
ներու. արեւելեան կրօններէն եկան տարր-
ներ եւ ձուլուեցան հեթանոս Հայաստանի
մեհեաններուն մէջ հայկական հաւատքին
հետ. ճիշդ այնպէս, ինչպէս յետոյ քրիստո-
նէութեամբ հելլենական եւ ասորական մտքեր
ներմուծուեցան երկիրը: Զանազանելու հա-
մար բնիկն եւ եկամուտը, հարկ է ճանչնալ
վերահասու ըլլալ դրացիներու հաւատա-
լիքներուն, համաշխարհական համարուած
խորհուրդներուն: Կիւմոնի աշխատութիւնը
պիտի նպաստէ այս հասկացողութեան:

Հոռմէական հեթանոսութիւնն իր հաւա-
տալիքներն ու դիցարանութիւնը ճոխացուց
փոքրասիական, ասորի, եգիպտական եւ
պարսիկ տարրներով: Այդ կրօններուն մէջէն
Հոռմի առաջին անգամ փոխակական մեծ դի-
ցուհւոյն պաշտօնն ընդունեցաւ (էջ 43): Սոյն
պաշտօնը թէեւ բարբարոսական բարքերով լի
էր, սակայն համակիրներու ստուար բազմու-
թիւն մը ունէր շրջակայ երկիրներու մէջ:
Մինչեւ այսօր Փոքր Ասիայի մէջ այդ հին
պաշտօնին մնացորդները պահպանուած են,
որոնց մէջ աչքի կը զարնեն Գրզըլ Պաշները:
Բաղմաթիւ փաստերով կարելի է ցոյց տալ,
որ հեթանոս Հայաստանն ալ ունէր կրօնա-
կան նման պաշտամուծներ. հայ Անահիտին
վրայ ալ կը նշմարուին նման կոչոյ յատկու-
թիւններ եւ մեր Արա Գեղեցիկն ու Շամի-
րամ իրենց փոքրասիական ամոններուն շար-
քին կը վերաբերին: Ինչպէս որ Փոխակական
Դիցուհւոյն պաշտօնը Հոռմի ոստիկանու-
թեան հսկման տակ էր եւ սակայն դարձա-
նալի կերպով ուռճացաւ (էջ 50), այսպէս
նաեւ Հայաստանի մէջ Աստղիկ—Արայ—Շա-
միրամ թէեւ հալածուեցան, բայց մինչեւ
այսօր՝ ժողովուրդն անոնց վրայ կը պատմէ:

Պարսկական Միհրապաշտութիւնը նման
հսկայ երեւոյթ մըն է հոռմէական մեհեանին
մէջ: Հոռմէացիները Միհրապաշտի գէմ կոռուե-
լու ատեն արդէն մօտէն շփման մէջ մտած
էին մազդէական ժողովուրդներու հետ. եւ
այս յարաբերութիւններն աւելի սերտացան՝
երբ Փլաւիանները Փոքր Ասիան պողոտանե-
րու ցանցով մը ծածկեցին եւ հոռմէական
բանակները վերին Եփրատի ափերուն ու հայ
բարձրագաւառի վրայ բանակեցան (էջ 128):
Պոնտոս, Կապադովիլիա, Հայաստան ու Կո-
մագենէ Միհրապաշտութեան կենդրոններ
էին եւ Միհրապաշտ անունով արքաներու յա-
ջորդութիւն մը հասցուեցան են: Մինչեւ
այսօր հայը սիրով կը գործածէ Միհրան ա-
նունը: Հին Հայաստանի Միհրապաշտու-
թեան կենդրոններն էին (Աւդալբեկեան,
Միհրը Հայոց մէջ, էջ 45) Բարձր Հայք,
Վասպուրական, Տարօն—Սասուն, Սիւնիք
են: Իսկ գրականութեան մէջ գործածուած
են Միհր անունն բաղմաթիւ ձևեր (անդ,
էջ 10): Մհեր անունը մեր ժողովրդական
գիւլեգանբուրդութեան հերոսին յորձորջանքն
է արդէն:

Թէպէտ եւ Միհրապաշտութիւնը քրիս-
տոնէութեան տեղի տուաւ Հոռմի մէջ, սա-
կայն եւ այնպէս Պարսկաստան զեռ չվճատե-
ցաւ: «Մանիքէականութիւնը Միհրապաշ-
տութեան յաջորդեց, կը յարէ Կիւմոն, որուն
գլխաւոր վարդապետութիւնները ժառանգած
էր. եւ պարսկական երկուորականութիւնը
հայ Պաղիկեաններու եւ Կաթարոսներու
(Katharer) միջնորդութեամբ տարածուեցաւ
ու Միջին Դարուն արիւնահեղ պատերազմ-
ներու պատճառ եղաւ՝ Եփրատէն մինչեւ
Ատլանտեան Ովկիանոս» (էջ 130):

Երբ խորամուխ ըլլանք Կիւմոնի այս
հմտալից գրութեան մէջ, ո'չ միայն պիտի
հիանանք հեղինակին հանճարին վրայ, այլ
եւ պիտի համոզուինք, որ այս գրութիւնը
նաեւ հայ հեթանոսական կրօնին պատմու-
թեան համար անհրաժեշտ ազդրու մըն է:
Թէեւ մասնաւոր գրուի մը չէ նուիրուած հոն
հայ կրօնին, բայց նկատուած են դրացի եր-
կիրներու հոսանքները: Եւ Հայաստան ոչ
միայն իր աշխարհագրական դիրքով կենդրո-
նական տեղ կը զբաւէր Հոռմի եւ Արեւելքի
միջեւ, այլ եւ յիշուած ժամանակաշրջանին
եռ ու զեռ կեանքը Իտալիայէն մինչեւ Պարս-
կաստան, ինքնաբերաբար Հայաստանի վրայէն

կ'ընէր իւր ճանապարհը: Եւ ահա նաեւ այս
տեսակէտով կարեւորութիւն կը ստանայ
Կիւմոնի գործը: Հոն պիտի գտնէ պատմա-
գիրն ու կրօնախօսը շատ մը կրօնական
ըմբռնումներու բացատրութիւնը, վասն զի
Կիւմոն իր մեծ հեղինակութեամբը նորանոր
հեթանոսները պիտի բանայ խուզարկուին
աչքերուն առջեւ:

Երբ Կիւմոն կը խօսի Ա.—Գ. դարերուն
արեւելեան կրօններու գէպ ի Հոռմ հոսան-
քին մասին, այս երեւոյթին համընթաց կը
գտնէ (էջ 67) գիտութիւններու զարգացում՝
փոքր ասիացիներու, ասորիներու եւ եթով-
պացիներու քով: «Տաւրոսի հիւսիսային
կողմը, կը շարունակէ Կիւմոն, հայերը նոյն
խիղճանք կը թափեն՝ իրենց բարբարոսական
լեզուն՝ գրական բարբառի մը վերածելու եւ
պէտք եղածին պէս յղկելու» են: Թէ ինչ-
պէս Կիւմոն յիշուած ընդհանուր զարգա-
ցումներուն համընթաց կը նկատէ նաեւ հայ
լեզուի գրական զարգացումը, ինծի անբա-
րոնելի կ'երեւայ: Վասն զի ա'յն շրջանին,
երբ հեթանոս Հոռմի հետ՝ արեւելեան կրօն-
ները կ'անհետանային (Գ. դարուն), Հայաս-
տան յոյն եւ ասորի լեզուներէն կ'օգտուէր
գրաւորին համար: Իսկ գրական լեզուին կի-
րաւորութիւնը հինգերորդ դարուն կը սկսի
առաջին անգամ:

Բաղձալի պիտի ըլլար նիւթերու ցանկն
աւելի ճոխ տեսնել, որ պիտի դիւրացնէր
մատենին օգտագործումը: Այսպէս զանց
առնուած է հոն մասնանշել այն տեղիքները,
որ Հայաստան թէպէտ հարեւանցիօրէն,
բայց նկատողութեան առնուած է (հմտա-
էջ 6, 125, 128, 132, 282 են):

Ասոնք հարեւանցի գիտողութիւններ են
միայն: Կը խոստովանիմ թէ շատ բան սոր-
ված կը բաժանուիմ Ձ. Կիւմոնի դասախօ-
սութիւններէն:

Հ. Ա. ԳԱՐՍՄԱՆԵԱՆ

**ԾՐԱՔՓՈՒՆՔ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆ**

* Caucasia. Կովկասագիտական Ուսում-
նաքերք: — Caucasia մին է այն պար-
բերագիրներէն, որոնք որոշ սահման մ'ու-
նին իրենց հետազօտութիւններու համար:

Asia Major (Leipzig) հրատարակչական Ընկերութեան ձեռնարկութիւնն է Պարբերազրուս, աշխատակցութեամբ Կովկասագէտ գիտնականներու: 1925ին, երբ առաջին անգամ լոյս կը տեսնէր Caucasia, անձուկ մտքով Կովկասեան լեռնաշխարհն ունէր իւր հետազոտութեան առարկայ, երկիրն եւ ժողովուրդը: Դրացի Հայաստանին յատկացուած էր առանձին պարբերազրուս մը՝ Armeniaca, զոր կը խմբագրէր K. Roth. Երկամեայ փորձառութիւնը համոզեց հրատարակչական Ընկերութիւնը, թէ վաղաժամ է կրկին թերթերու հրատարակութիւնը, եւ զժողովրդին անոնց պահպանութիւնը: Սկսեալ 1930էն միացուեցան երկու թերթերը Caucasia ընդհանուր անուն տակ իբրեւ «Պարբերազրուս Կովկասի եւ Հայաստանի լեզուներու եւ քաղաքակրթութիւններու հետազոտութեան»:

Ձեռնարկութեան կարեւորութիւնը կը շեշտուէր արդէն առաջին պրակի մէջ. «Այն լեռնաշխարհը, որ Եւրոպայի եւ Ասիայի սահմաններու վրայ՝ երկու ծովերու միջեւ կը սարածուի... որուն հիւսիսային կողմը՝ Ասիայի սիրան Եւրոպայի սրան զօղող պողոտայ մը կայ, ու հարաւային կողմը հազարաւոր դարերով վաղնջական մեծ պետութիւններու ծագած հայրենիքը... երկիր մը, որուն բարձունքներուն ու հովիտներուն վրայ այսօր իսկ յիտունէ աւելի ցեղեր կը համբուրին, եւ որուն մէջ հինաւուրց առասպելներու հայրենիքը կը փնտռուի — այնպիսի երկիր մը խողարկուին եռանդը պէտք է վառէ»: Այժմ, երբ Կովկասի հետ նաեւ Հայաստանը հետազոտութեան մարդ կը դառնայ, կը ստանայ մեղի համար Ուսումնաթերթն աւելի կարեւորութիւն:

Հայաստանի եւ դրացի երկիրներուն վերաբերեալ յօդուածներու մասին, որոնք լոյս տեսած են Պարբերազրուս մէջ, խօսած ենք արդէն մատենագիտական տեղեկութիւններու մէջ եւ պիտի ունենանք դեռ առիթ խօսելու:

* Նահատակ գրագետներու բարեկամներ: — Բազմաթիւ արեւմտահայ տաղանդաւոր գրողներ համաշխարհական պատերազմին զոհ դացին առանց կտակելու հայ գրականութեան առանձին հատորով իրենց զեղարուեստական էջերը: Ուրիշներ, նախապատերազմեան օրերուն մեռան, թողլով

իրենց երկերը ցիրուցան դանազան օրաթերթերու եւ պարբերականներու մէջ:

Հաւաքելու համար այսպիսի գրողներու աշխատութիւնները առանձին հատորներու մէջ կազմուած է 1929ին ի Պարիս միութիւն մը՝ «Նահատակ գրագէտներու բարեկամներ» անունով: Միութիւնը որոշած է հրատարակել իբրեւ առաջին շարք, 12 հատորներու մէջ հետեւեալ նահատակ կամ մեռած գրագէտներու երկերը. 1. Ռուբէն Զարգարեան. 2. Մելքոն Կիւրճեան (Հրանդ). 3. Գեղամ Տէր-Կարապետեան (Մշոյ Գեղամ). 4. Գեղամ Բարսեղեան. 5. Տ. Չէօղլուրեան. 6. Ա. Յարութիւնեան. 7. Գ. Զօհրապ. 8. Ա. Արփիարեան. 9. Ե. Օտեան. 10. Ե. Սրմաքէշխանլեան (Երուխան). 11. Ռուբէն Սեւակ եւ 12. Տ. Զրաքեան:

Իւրաքանչիւր հատոր պիտի ունենայ հեղինակին կեանքին եւ դործին շուրջը ուսումնասիրութիւն մը:

Առաջին երկու հատորները լոյս տեսան արդէն զեղեցիկ տպագրութեամբ:

Ընտրուած նպատակին բարեաւ համեմուտ համար կը խնդրուի որ «ամէն հայ բարոյագէտ եւ նիւթագէտ քաջալեր հանդիսանայ» ձեռնարկութեան, թէ տարածելով հրատարակութիւններն եւ թէ դրամական նուիրատուութիւններով:

Ձեռք կապած իր թէ զեղեցիկ նպատակը, պիտի դանէ ամէն քաջալերութիւն հայ մշակոյթին նախանձախնդիր հայրենակիցներէն. եւ այսպէս նահատակ գրագէտներու բարեկամները պիտի տեսնեն համախմբուած իրենց շուրջը նոր թիւ մը դրասէր բարեկամներու, որոնք ոչ միայն մղում պիտի տան սկսուած դործին ընթացքին, այլ եւ պիտի ստեղծեն միջոց, նոյնպիսի խնամքով հրատարակելու շարքերը հայ նոր եւ նորագոյն հեղինակութիւններու:

* Թէոդոր Նէպրեկէ †: — 25 Գեկտ. 1930 ի Կարլսրուհէ վախճանեցաւ մեծ արեւելագէտ թ. Նէօրեկէ: Թէպէտ առաւելապէս Սեմական լեզուներու ուսման նուիրուած էր հանգուցեալը, բայց սկանաւոր հանդիսացած էր նաեւ պարսկական իրերու մէջ: Դասական աշխատութիւն մը նկատուած է մինչեւ օրս իր գերմաներէն թարգմանութիւնը Տարբրի Սասանեան պատմութեան վերաբերեալ բաժնին, որուն հմտալից եւ բազմակողմանի ծանօթութիւնները, ինչպէս

նաեւ արտաքոյ բնագրի դրուագները Սասանեանց քաղաքակրթութեան պատմութիւնը կ'ընդգրկեն: Հակառակ յիսնամեայ տարիքին պահած է գործս իւր թարմութիւնը. անոր խորհրդին կը զիմեն ամէն անոնք, որոնք կը մերձենան արեւելեան պատմութեան: Կից այս աշխատութեան յիշենք նաեւ՝ Պարսկական դիւցազնալէպը, Պարսկական ուսումնասիրութիւնները, Համառօտ պատմութիւնն Պարթեաց եւ Սասանեանց, որոնք սերտ կապ ունին դրացի աշխարհին՝ Հայաստանի քաղաքակրթութեան պատմութեան հետ: Վերջին երկու աշխատութիւնները թարգմանուած են նաեւ հայերէն՝ Ն. Քարամեանցի աշխատասիրութեամբ: — Սեմազիտական բազմաթիւ աշխատանքները, զորոնք տուաւ թ. Նէօրեկէ, զանց կ'ընենք յիշատակել հոս:

* Երաժիշտ հայեր — Հայր եւ Որդի Պետրոսեանները: — Ապրիլ 15ին Բրիւսէլի Արքայական Երաժշտանոցին մէջ նուագա-

հանդէս մը տուին Հայր եւ Որդի Պետրոսեանները: Նուագահանդէսին կենդրոն էր հինգ ու կէս տարեկան Բաֆֆին, որ անհաստալի արուեստով եւ կատարելութեամբ նուագեց դաշնակի վրայ մեծ վարպետներու կտորներ: Տեղական թերթերը սքանչանքով արձանագրած են «Փոքրիկ Հրաշալիքին» այս ընդունակութիւնները. «Երաժշտական տեսակետով՝ անտեղեակ է խաղերու, բայց երաժշտական բնազդ մը եւ արտասովոր յիշողութիւն մը հնարաւորութիւն կու տան աւոր բազմաթիւ կտորներ իւրացնելու, որոնց վերջիչումը միայն արդէն զարմանալի է» են: Թերթերը մեծ հիացմունքով կը խօսին նաեւ հօրը՝ Չութակահար Պետրոսեանի արուեստին վրայ (հմմտ. Նոր Լուր, 1 Մայիս):

* Կտակ մը ի նպաստ Երեւանի Համալսարանին: — Միհրան Աւագանեան կտակած է Երեւանի Համալսարանին 15.000 տոլարի գումար մը եւ անձնական մատենադարանը:

Resumé der wichtigsten Abhandlungen.

Elisäus Vardapet und seine Geschichte des Armenischen Krieges. Eine literarisch-historische Untersuchung. Von P. N. Akinian. Sp. 129—201.

Die Tatsache, daß Lazar von P'arpi, der um 504 seine Geschichte des 5. Jahrhunderts schrieb, von der Existenz des historischen Werkes Elisäus noch keine Ahnung hatte, stellt die Zeitgenossenschaft des letzteren in Frage. Andererseits wird bestätigt, daß Elisäus den Lazar gelesen und reichlichst benützt hat. Die Zugehörigkeit des Autors in das 6. Jahrhundert wird hiemit von selbst festgestellt. Wenn man dann die Entstehungs- und Entwicklungsphasen des Aufstandes vom Jahre 451 bei den beiden Historikern näher in Betracht zieht, so wird die große Verschiedenheit den Leser in Verlegenheit bringen. Wo Lazar, gestützt auf die Zeugen, die Ereignisse in ihrer natürlichen Entwicklung klar und sachgemäß beschreibt, dort tappt Elisäus wie ein Blinder im Dunkeln, seinem rhetorischen Stile ergeben. In den nicht wichtigen Stellen stimmt er mit Lazar überein (in Namenregistern), bei der Darstellung der politischen

Ereignisse aber geht er seine eigenen Wege. Die wichtigsten Abweichungen von Lazar, die wir im Elisäus antreffen, bestehen in folgendem:

1. Das Charakterbild Jazdegerds; er ist kriegslustig, hochmütig, prahlt mit dem Beinamen „Unsterblich“, interessiert sich für die philosophisch-theologischen Fragen.
2. Er macht Einfälle ins römische Gebiet, plündert Städte, schreitet „bis Nisibis“ vor und macht Kriegsgefangene.
3. Friedensschluß zwischen Persien und Byzanz; Beschluß über die Rückkehr der Flüchtlinge in römisches Gebiet.
4. Der Perserkönig zieht gegen die Nord- und Kaukasusvölker, hält dieselben im Zaum und verschließt den Paß von Derbend.
5. Er verordnet neue Steuergesetze; Denšapuh wird zur Volkszählung nach Armenien geschickt. Alles Ereignisse, die sowohl Lazar als auch den griechischen und orientalischen Historikern des 5. Jahrhunderts unbekannt sind. Das entworfenen Charakterbild paßt aber sehr genau auf Chosrau I. Anušarvan, „dem Unsterblichen“, sowie die politisch-wirtschaftlichen Einzelheiten in seine Regierungsjahre fallen